

ОСОБЛИВОСТІ ДОГОВОРУ ПРО ЗМІНУ ЧЕРГОВОСТІ ОДЕРЖАННЯ ПРАВА НА СПАДКУВАННЯ

Олександр Кухарев,

канд. юрид. наук,

доцент кафедри цивільно-правових дисциплін

Навчально-наукового інституту права та масових комунікацій

Харківського національного університету внутрішніх справ

У статті аналізуються особливості договору про зміну черговості одержання права на спадкування, розкриваються сторони такого договору, досліджується зміст договору про зміну черговості одержання права на спадкування, а також його тип.

Ключові слова: спадкування за законом, зміна черговості спадкування за законом, договір про зміну черговості одержання права на спадкування.

За загальним правилом, встановленим ст. 1258 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України, право на спадкування за законом спадкоємці одержують по чергово: кожна наступна черга спадкоємців за законом одержує право на спадкування у разі відсутності спадкоємців попередньої черги, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини або відмови від її прийняття. Розширення диспозитивних засад у спадковому праві зумовило можливість зміни закріпленого законом правила черговості.

Зміна черговості одержання права на спадкування – це встановлення іншого, ніж передбачено законом, порядку закликання до спадкування спадкоємців за законом. Існують два способи зміни черговості одержання права на спадкування: за домовленістю спадкоємців (договірний) і судовий.

Відповідно до ч. 1 ст. 1259 ЦК України черговість одержання спадкоємцями за законом права на спадкування може бути змінена нотаріально посвідченим договором заінтересованих спадкоємців, укладеним після відкриття спадщини. Цей договір не може порушити прав спадкоємця, який не бере у ньому участі, а також спадкоємця, який має право на обов'язкову частку у спадщині.

Питання, пов'язані з укладенням договору про зміну черговості одержання права на спадкування, спеціально не досліджувалися в науковій літературі та їм надавалася переважно загальна характеристика на рівні параграфів і частин підручників, посібників. Нез'ясованими повною мірою, зокрема, залишаються питання суб'єктного складу цього договору, його правова мета, зміст, що вимагає ретельного наукового аналізу. Крім того, відсутня єдина позиція з приводу того, до якої групи цивільно-правових договорів слід віднести договір про зміну черговості.

Метою цієї статті є визначення особливостей договору про зміну черговості одержання права на спадкування.

Закон не називає учасників досліджуваного договору, зазначаючи лише, що договір укладається між заінтересованими спадкоємцями (ч. 1 ст. 1259 ЦК України). Не прояснює ситуацію й Інструкція про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 03.03.2004 р. № 20/5, де міститься тільки застереження, що згода на укладення цього договору від спадкоємців, які не беруть участь у ньому, не вимагається (п. 229).

Невизначеність питання, що розглядається, на рівні нормативно-правового матеріалу породжує дискусію в науці цивільного права. Так, на думку С. Мічуріна, за договором про зміну черговості спадкування сторони, що є спадкоємцями черги спадкоємців за законом, яка закликається до спадкування, домовляються про закликання до спадкування спадкоємця іншої черги [1, с. 79].

На думку І. Жилінкової, участь у такому договорі можуть брати як спадкоємці за законом, що закликаються до спадкування, так і спадкоємці за заповітом, якщо останні спадкують ще й на підставі закону. Крім того, стороною в договорі про зміну черговості мають визначитися спадкоємці за законом, які не закликаються до спадкування у зв'язку з існуванням спадкоємців попередньої черги. Таких осіб автор умовно називає «потенційними» спадкоємцями, оскільки у разі «зникнення» (відмови й інших підстав) спадкоємців, які закликаються до спадкування, «потенційні» спадкоємці перетворюються на «справжніх» і можуть успадковувати майно на загальних підставах [2, с. 38].

Ю. Заїка, коментуючи ч. 1 ст. 1259 ЦК України, виділяє три моделі договору про зміну черговості одержання права на спадкування за ознакою суб'єктного складу. У першій моделі спадкоємець наступної черги, який не має права на спадкування за правилом черговості, є не стороною відповідного договору, а лише третьою особою. Другою моделлю договору є бачення його таким, що укладається між спадкоємцями, які закликані до спадкування за зако-

ном, та спадкоємцем, якого вони включають до свого складу. І, нарешті, можна вважати, що договір укладатимуть спадкоємці, які заінтересовані в цьому. Серед них будуть не всі спадкоємці, а лише ті, хто виявив бажання це зробити. Насамперед, це спадкоємці, які зменшують свою частку у спадщині, та спадкоємець, який разом із ними буде спадкувати. На думку Ю. Заїки, прийнятним є третій варіант [3, с. 296–299]. За таких обставин, питання суб'єктного складу договору про зміну черговості одержання права на спадкування не можна вважати вирішеним.

Ми вважаємо, що договір про зміну черговості спадкування укладається між спадкоємцями тієї черги, яка закликається до спадкування, з одного боку, та спадкоємцем наступної черги – з іншого.

Відповідно до п. 229 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, згода на укладення цього договору від спадкоємців, які не беруть участі у ньому, не вимагається, а тому не всі спадкоємці, які закликаються до спадкування, повинні укласти договір про зміну черговості одержання права на спадкування. Отже, стороною у досліджуваному договорі виступатимуть лише спадкоємці, які виявили бажання укласти договір про зміну черговості.

Спадкоємець наступної черги є стороною за цим договором, оскільки внаслідок його укладення виникають правові наслідки (закликання до спадкування), що стосуються передусім цього учасника правовідносин. Стаття 1259 ЦК України оперує таким терміном, як «заінтересований спадкоємець», тобто визначальною ознакою сторони договору про зміну черговості одержання права на спадкування є *наявність інтересу*. Спадкоємець наступної черги, який не повинен закликатися до спадкування за правилом черговості, очевидно, має найбільший інтерес у договорі, оскільки завдяки цьому набуває право на спадкове майно, а тому він має бути стороною договору.

У той самий час укладення досліджуваного договору не позбавляє спадкоємця необхідності звернутися до нотаріуса із заявою про прийняття спадщини. Згідно із ст. 1269 ЦК України, спадкоємець, який бажає прийняти спадщину, має подати нотаріусу заяву про прийняття спадщини. В окремих випадках закон дозволяє прийняття спадщини без спеціального волевиявлення. Так, спадкоємець, який постійно проживав разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, вважається таким, що прийняв спадщину, якщо він не заявив про відмову від неї; малолітня, неповнолітня, недієздатна особа, а також особа, цивільна дієздатність якої обмежена, вважаються такими, що прийняли спадщину, крім випадків відмови від неї (ст. 1268 ЦК України). Отже, серед підстав прийняття спадщини без спеціального волевиявлення, окремо не визначена така підстава, як «укладення договору про зміну черговості», що дозволяє зробити висновок про застосування до досліджуваних відносин ст. 1269 ЦК України.

Специфіка спадкових правовідносин зумовлює особливість суб'єктного складу договору про зміну черговості одержання права на спадкування. Враховуючи, що договір укладається між спадкоємцями за законом, його сторонами можуть бути лише фізичні особи, визначені хоча б у одній із черг спадкоємців за законом (ст. 1261–1265 ЦК України).

Договір про зміну черговості одержання права на спадкування може бути укладений із особою, яка спадкує за правом представлення відповідно до ст. 1266 ЦК України. *Спадкування за правом представлення* – це особливий порядок спадкування за законом, згідно з яким до спадкування закликаються особи, які заступають собою місце спадкоємця, що помер раніше, ніж спадкодавець [4, с. 93]. Можливість укладення договору такими особами пов'язана з тим, що спадкоємці за правом представлення є безпосередніми та самостійними наступниками спадкодавця. Ці права вони набувають на підставі закону в силу кровної спорідненості, а не як наступники або представники спадкоємців більш близьких ступенів, які померли до відкриття спадщини. Ніякого переходу спадкової частки від спадкоємця, якого заміщають, до спадкоємця, який спадкує за правом представлення, не відбувається і навіть не припускається [5, с. 85].

Законом не передбачені особливі умови закликання до спадкування спадкоємця наступної черги. Це може бути спадкоємець третьої черги при закликанні до спадкування спадкоємців першої черги. Вказаний спадкоємець не повинен проживати разом із спадкодавцем, надавати йому матеріальну допомогу, бути непрацездатним тощо; однак має належати до кола спадкоємців за законом і погодитися прийняти спадщину.

Слід зазначити, що закликання до спадкування на підставі укладеного між спадкоємцями договору *не є окремим видом спадкування*. Статтею 1217 ЦК України передбачено, що спадкування здійснюється за заповітом або за законом. Стаття 1259 ЦК України, зміст якої визначає порядок укладення договору про зміну черговості одержання права на спадкування, структурно розміщена у главі 86 ЦК України – «Спадкування за законом». Крім того, зміна черговості здійснюється лише спадкоємцями за законом, адже при спадкуванні за заповітом порядок закликання до спадкування визначається волею заповідача і не може бути змінений домовленістю спадкоємців, а тому закликання до спадкування спадкоємця наступної черги на підставі договору є не окремим видом спадкування, а *особливим порядком спадкування за законом*. Такий порядок закликання до спадкування є винятком із загального правила черговості прийняття спадщини спадкоємцями за законом (ст. 1258 ЦК України).

Так, до спадкування закликаються три спадкоємці першої черги: У., К. та В. – діти спадкодавця. За правилом ст. 1267 ЦК України, частки у

спадщині кожного із спадкоємців за законом є рівними. А тому кожен із дітей спадкодавця має право на $\frac{1}{3}$ частку спадкового майна. Два з них – К. та В. – вирішують змінити черговість одержання права на спадкування й укласти договір, яким закликати до спадкування брата спадкодавця Л. (спадкоємця другої черги) та розподілити належні їм частки порівну. У. не бажає укласти такий договір, а тому його частка у спадщині не підлягає перерозподілу.

Отже, два спадкоємці першої черги мають право на $\frac{1}{3}$ частки у спадщині кожний, тобто разом – $\frac{2}{3}$. Зважаючи на те, що частки двох дітей спадкодавця складають $\frac{2}{3}$, а договір про зміну черговості одержання права на спадкування визначає рівність часток усіх спадкоємців, які його укладають, то кожен із трьох спадкоємців – К., В. та Л. – отримує по $\frac{2}{9}$ частки спадщини, а спадкоємець У. – $\frac{1}{3}$.

Заслуговує на увагу зміст договору, що розглядається. Зміст договору згідно із ст. 628 ЦК України становлять умови (пункти), визначені на розсуд сторін і погоджені ними й умови, які є обов'язковими відповідно до актів цивільного законодавства. Отже, як зазначає М. Сібільов, змістом договору є ініціативні й обов'язкові умови [6, с. 99]. Це повністю узгоджується з дією принципу свободи договору, однією із складових якого є вільне визначення сторонами умов договору з урахуванням вимог актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості (ст. 627 ЦК України).

Що ж стосується обов'язкових умов договору про зміну черговості одержання права на спадкування, то обов'язковою умовою будь-якого договору має бути умова про предмет, оскільки саме вона визначає сутність зобов'язання, що породжується укладеним договором (сутність відносин між сторонами). Крім того, з формальної сторони, обов'язковою умовою може вважатися будь-яка умова, закріплена в актах цивільного законодавства (передусім у ЦК України) стосовно конкретного виду поіменованого договору. Але при цьому слід керуватися правилами ст. 6 ЦК України щодо співвідношення в договірній сфері актів цивільного законодавства та договору. Найважливішим серед них є правило, за яким сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства та врегулювати свої відносини на власній розсуд. Зазначене пов'язане з тим, що договірним відносинам у сфері приватного права притаманним має бути саморегулювання.

При саморегулюванні сторони можуть діяти виключно на свій розсуд і не вважаються пов'язаними імперативними приписами актів цивільного законодавства [7, с. 56–61]. З цього загального правила є й винятки, передбачені ч. 3 ст. 6 ЦК України. Сторони в договорі не можуть відступати від положень актів цивільного законодавства, якщо в них прямо вказано про це, а також у разі, якщо обов'язковість для

сторін положень цих актів випливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами.

Спеціальна норма (ст. 1259 ЦК України) не визначає особливі умови досліджуваного договору, що дозволяє зробити висновок про наявність лише однієї обов'язкової умови – умови про предмет договору. *Предметом договору* про зміну черговості одержання права на спадкування є закликання до спадкування спадкоємця наступної черги, який за загальним правилом черговості не має права на спадкування.

Основна вимога, визначена законом щодо змісту цього договору – він не повинен порушувати прав спадкоємця, який не бере у ньому участі, а також спадкоємця, який має право на обов'язкову частку у спадщині. Це означає, що спадкоємець, укладаючи такий договір, не можуть змінити частку у спадщині того спадкоємця, який не є стороною за договором. Не може бути змінена і частка у спадщині спадкоємця, який має право на обов'язкову частку у спадщині, розмір якої імперативно встановлений ст. 1241 ЦК України. Розмір обов'язкової частки може бути зменшений лише судом з урахуванням відносин спадкоємця, який має право на обов'язкову частку у спадщині, та спадкодавцем, а також інших обставин, які мають істотне значення (ч. 1 ст. 1241 ЦК України). А тому спадкоємець укладають договір про зміну черговості одержання права на спадкування лише з приводу тих часток, які вони мають успадкувати. Розмір спадкових часток при цьому залежить від волі заінтересованих спадкоємців і встановлюється договором.

Сторони можуть за взаємною згодою сформулювати в договорі й інші умови (статті 6, 627 ЦК України).

Досліджуваний договір суттєво відрізняється від договору про зміну розміру часток у спадщині (ч. 2 ст. 1267 ЦК України) та відмови від прийняття спадщини (ст. 1274 ЦК України).

Договір про зміну розміру часток у спадщині укладається між спадкоємцями за законом тієї черги, що закликається до спадкування. У той самий час договір про зміну черговості одержання права на спадкування спрямований на своєрідне «підтягування» спадкоємця з наступної черги, яка за звичайних умов не закликається до спадкування. Крім того, спадкоємець за усною угодою між собою, якщо це стосується рухомого майна, можуть змінити розмір частки у спадщині когось із них. Зазначимо, що договір про зміну черговості одержання права на спадкування у будь-якому випадку має бути нотаріально посвідчений.

Відмінність між досліджуваним договором і відмовою від прийняття спадщини полягає у тому, що, *по-перше*, відмова від прийняття спадщини може мати місце як при спадкуванні за законом, так і при спадкуванні за заповітом. Договір про зміну черговості укладається лише при спадкуванні за законом. *По-друге*, за своєю правовою природою відмова від прийняття спадщини є одностороннім правочином, а договір про зміну черговості одержання права на спад-

кування – двосторонній правочин (договір). По-третє, спадкоємець, який відмовляється від прийняття спадщини, взагалі не одержує спадкове майно (або його частку). При укладенні ж договору про зміну черговості, спадкове майно підлягає перерозподілу та частка спадкоємця, який укладає такий договір, зазвичай зменшується.

Потребує також з'ясування і те, до якої групи відноситься досліджуваний договір. Існуючу систему цивільно-правових договорів найадекватніше відображає класифікація за спрямованістю правової мети, яка може мати характер майнового або немайнового інтересу [8, с. 365]. Загальноприйнятим у цивілістичній літературі є поділ цивільно-правових договорів на групи залежно від юридичних наслідків їх укладання. За таким критерієм договори класифікуються на: договори про передачу майна у власність; договори про передачу майна у тимчасове користування; договори про виконання робіт; договори про передачу результатів творчої діяльності; договори про надання послуг; договори про спільну діяльність [9, с. 25; 10, с. 143].

Договір про зміну черговості одержання права на спадкування укладається з метою закликання до спадкування спадкоємця наступної черги, який за загальним правилом черговості не має права на спадкування, а тому важко віднести цей договір до однієї з наведених вище груп. Така нестандартність певною мірою зумовлена впливом спадкових правовідносин на договірні, адже спадкоємці укладають договір і тим самим перерозподіляють майно, що юридично їм не належить (так зване безсуб'єктне майно).

Крім того, імперативно визначаються *часові межі укладення договору* про зміну черговості одержання права на спадкування. Відповідно до п. 229 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, зміна черговості одержання спадкоємцями за законом права на спадкування провадиться після відкриття спадщини до видачі свідоцтва про право на спадщину. Після видачі такого свідоцтва спадкові відносини трансформуються у відносини власності, а тому йтиметься вже не про закликання до спадкування, а про відчуження майна, отриманого у власність у порядку спадкування.

Невипадково у науці цивільного права виділяють так звані нетипові договори, під якими розуміють договори, що знаходяться за межами існуючих договірних типів. Утім, серед нетипових договорів називають лише ділерські договори та договори зворотної купівлі-продажу (РЕПО). Хоча автори зазначають, що наведе-

ний перелік має відкритий характер, оскільки внаслідок формування нових і модифікації існуючих видів з'являються й інші нетипові договори [8, с. 366, 393–429]. За таких обставин, з нашої думки, досліджуваний договір є нетиповим.

Висновки

Договір про зміну черговості одержання права на спадкування укладається між спадкоємцями тієї черги, що закликається до спадкування та бажають укласти такий договір, з одного боку, та спадкоємцем наступної черги – з іншого. Спадкування на підставі укладеного договору про зміну черговості є не окремим видом спадкування, а особливим порядком спадкування за законом. Такий договір може бути укладений з особою, яка спадкує за правом представлення (ст. 1266 ЦК України). Обов'язковою умовою договору про зміну черговості одержання права на спадкування є умова про предмет. Досліджуваний договір є нетиповим.

Література

1. Мічурін Є. О., Сліпченко С. О., Кухарев О. Є. Спадкове право: практика застосування. – Х., 2009. – 464 с.
2. Жилинкова І. В. Актуальні питання спадкового права України. – Х., 2009. – 340 с.
3. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). – Т. 12: Спадкове право / За ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – Х., 2009. – 544 с.
4. Кухарев О. Є. Спадкове право України. – К., 2011. – 222 с.
5. Шилохвост О. Ю. Наследование по закону в российском гражданском праве. – М., 2008. – 272 с.
6. Сібільов М. Зміст цивільно-правового договору // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 1. – С. 93–99.
7. Сібільов М. М. Співвідношення актів цивільного законодавства і договору та базові моделі регулювання договірних відносин за чинним Цивільним кодексом України // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2004. – № 4. – С. 56–61.
8. Договірне право України: Загальна частина / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова та ін.; За ред. О. В. Дзери. – К., 2008. – 896 с.
9. Зобов'язальне право: теорія і практика / О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова, В. В. Луць та ін.; За ред. О. В. Дзери. – К., 1998. – 912 с.
10. Цивільне право України: У 2 т. – Х., 2008. – Т. 2. – 872 с.

This article devoted to some peculiarities in a contract concerning changes of priorities on receiving the right on inheritance. Parties of such a contract are disclosed. Content of a contract concerning changes of priorities on receiving the right on inheritance and its pattern are researched.

В статтє анализируются особенности договора об изменении очередности получения права на наследство, раскрываются стороны такого договора, исследуется содержание договора об изменении очередности получения права на наследство, а также его тип.

